

UDK: 159.923:37
159.923:17.024
159.923:616.441.1
DOI: <https://doi.org/10.19090/zop.2024.33.1-16>
Pregledni naučni rad

PEN teorija ličnosti u savremenom vaspitanju i obrazovanju

Lajoš Genc¹

Odsek za psihologiju (u penziji), Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija

APSTRAKT

U radu se razmatra mogućnost primene PEN teorije ličnosti koju su postavili Ajzenk i njegovi saradnici u savremenom vaspitanju i obrazovanju. Akronim PEN odnosi se na dimenzije ili faktore psihoticizma, ekstraverzije i neuroticizma uzduž kojih se mogu rasporediti nivoi ovih osobina ličnosti. Nakon detaljnog prikaza teorije i upitnika kojima je teorija operacionalizovana u različitim fazama njenog uobličavanja, opisane su određene mogućnosti primene ove teorije od strane današnjih aktera u vaspitno-obrazovnom radu. Data su i teorijska objašnjenja u vezi sa nastankom savesti i samodiscipline, opsesivno-kompulzivnih reakcija i fobija, te u vezi sa školskim postignućem i nekim aspektima nastave koja su izvedena iz PEN teorije. U zaključnim razmatranjima istaknute su i dodatne specifične karakteristike formulisanja ove teorije u odnosu na danas veoma uticajne petofaktorske i iz njih izvedene višefaktorske modele ličnosti.

Ključne reči: PEN teorija, savest, školsko postignuće, opsesivno-kompulzivne reakcije, fobije.

Uvod

U ovom preglednom radu ukazujemo na razloge zbog kojih nastavnicima i stručnim saradnicima (pedagozima, psiholozima, socijalnim radnicima, defektolozima, lekarima) upućenost u PEN teoriju ličnosti može doprineti efikasnijem vaspitno-obrazovnom radu.

---

¹ E-mail: goencz.lajos@gmail.com

Nakon prikaza teorije, opisaćemo neke mogućnosti njene primene, npr. u dijagnozi i prognozi razvoja različitih aspekata ličnosti primenom nekog od upitnika baziranih na ovoj teoriji, ili u izradi individualnog obrazovnog programa (IOP) pri inkluzivnom obrazovanju. Prikazana su i teorijska objašnjenja, kao što su, primera radi, različita tumačenja u vezi sa korelacijom školskog postignuća na različitim uzrastima i PEN dimenzija ličnosti, ili u vezi sa poželjnim postupcima socijalizacije kod vaspitanika koji se genotipski ili fenotipski različito pozicioniraju na njenim dimenzijama a počivaju na ovoj teoriji. U radu je najdetaljnije prikazana PEN teorija, a date su i smernice u kojim se sve oblastima ona može koristiti za potpunije teorijsko objašnjenje određenih pedagoških i psiholoških fenomena i kojim se postupcima disfunkcionalni vaspitanici mogu tretirati.

Prikaz PEN teorije ličnosti

Akronim PEN upućuje na tri dimenzije ličnosti – psihotocizam, ekstraverzija, neuroticizam – uzduž kojih se razvrstavaju osnovni nivoi osobina ličnosti. Teoriju je razradio Ajzenk (Hans Jürgen Eysenck 1916-1997) sa velikim brojem saradnika. O njegovoj biografiji i izuzetnom doprinosu mnogim oblastima psihologije detaljno je izlagao Genc (2023). Autor je svoju teoriju prikazao sedamdesete godine prošlog veka (Eysenck, 1970), ali o njoj postoji i veliki broj drugih izvora (npr. Atkinson et al., 1990; Burger, 2019; Cervone & Pervin, 2019; Friedman & Schustack, 2015; Fulgosi, 1981; Genc, 2023; John et al., 2008; Zeigler-Hill & Shackelford, 2018, etc.).

Psihotocizam

P-dimenzija je zbog relativno niske pouzdanosti najproblematičnija dimenzija PEN teorije. Uvrštena je u teoriju 1952. godine kao treća (Eysenck, 1992; Eysenck & Eysenck, 1976), nakon ekstraverzije i neuroticizma 1947. I ona se, kao i druge dve, često naziva i faktorom, jer je Ajzenk veoma često koristio različite postupke faktorske analize (Fulgosi, 1979). Psihotocizam je sklonost ka psihopatološkim i antisocijalnim oblicima reagovanja. Pokazuje zvonastu distribuciju u populaciji, od psihički zdravih osoba do osoba sa predispozicijom za psihoze, a na samom kraju su i alkoholičari, osobe sa poremećajima ličnosti, delinkventi (posebno ženskog pola) i psihopate.

Genc (2023) je sažeo rezultate istraživanja u kojima se prikazuju karakteristike osoba sa visokim P-faktorom. One nisu sposobne da se prilagode, nedisciplinovane su, usamljene, neempatične, bezosećajne, okrutne i nečovečne. Već u detinjstvu su nastrojene neprijateljski prema porodici i ljudima od kojih dobijaju ljubav i pažnju. Napasne su, dosadne, neprijatne, svađalice, zadirkuju i uznemiravaju druge, kinje ljude i životinje, a da pri tome nemaju grižu

savesti, niti se kaju. U suštini su dva glavna obeležja visokog P-faktora agresivnost i mržnja. Traže podražaje i gladne su doživljaja. Istovremeno su neosetljive i prema sopstvenim osećanjima, imaju visok nivo impulsivnosti i egocentričnosti. Mogu biti i veoma kreativne i originalne, nekonvencionalne, u smislu da vole čudake i neuobičajene stvari. Ne obaziru se na opasnosti, ludo su odvažne. Ustanovljeno je i da su u proseku i manje fluentne nego zdrave osobe, pokazuju slab učinak u kontinuiranom sabiranju i crtanju u ogledalu, teško slede zadatu liniju. Pokazuju i slabiju koncentraciju i memoriju, prave veće pokrete od potrebnih, precenjaju udaljenost i postignute rezultate, polaganije čitaju i kucaju u „tapping“ testu. Karakteristika im je i slabo usklađen nivo aspiracije ili ambicije sa realnošću.

Visok P je u korelaciji sa stavovima prema seksualnosti, karakterističnim za dečake i muškarce koji više teže tom polu nego devojčice i žene. Ajzenk je najverovatnijim uzrokom smatrao povišeni nivo hormona testosterona kod ovih osoba (testosteron, nasuprot estrogenu, određuje muške telesne karakteristike), tj. bio je sklon shvatanju da je pozicija neke osobe na ovoj dimenziji fiziološki određena funkcionisanjem endokrinih žlezda, tj. biološki determinisana. Pri tome se pozivao na podatak da je kod jednojajnih blizanaca utvrđeno čak 81% zajedničke varijanse na upitnicima za merenje ove dimenzije (Eysenck, 1992; Eysenck & Eysenck, 1976).

Ekstraverzija

Ekstraverzija je prirodna sklonost usmeravanju svoje psihičke energije prema spoljašnjem svetu. Omeđena je bipolarnim oznakama ekstraverzija (E) – introverzija (I) te se zato često naziva i E-I dimenzija, pri čemu introverzija ukazuje na usmerenost energije ka unutra. Jedna je od najviše proučavanih dimenzija ličnosti i o njenim karakteristikama se raspravljalo u mnogim teorijama i modelima ličnosti. Naziv je relativno kasno uveden od strane Junga (1921) koji ju je u analitičkoj teoriji smatrao nivoom socijalnog konformizma. Dimenzija ekstraverzije prisutna je i u tipologijama ličnosti mnogih psihijatara, psihologa, psihoterapeuta i filozofa (npr. Janet, Kretschmer, Sheldon, Jaensch, Spranger, Rotter, Wittkin, Woodworth, Guilford i Cattell). Zanimljivo je da su psihijatri najčešće E-I dimenziju dovodili u vezu sa tipovima telesne građe (Genc, 2023).

Ajzenk je naziv preuzeo od Junga, ali ju je proučavao na za njega karakterističan način prilaza psihološkim problemima: izbegavanjem spekulacije, koristeći empirijske podatke i eksperimentalno proveravanje pretpostavki. Za što potpunije objašnjenje dimenzije i detaljnijeg opisa njenog uticaja na ponašanje i doživljavanje koristio je tri nivoa analize (bihejvioralnu, fiziološku i socijalnu perspektivu), pri čemu se oslanjao na rezultate faktorske analize, Pavlovljevu refleksologiju (učenje o uslovljavanju i tipovima nervnog sistema) ali i na

druge neurološke koncepcije o funkcionisanju nervnog sistema, a poziva se i na Halov pojam reaktivne inhibicije iz njegove neobiheviorističke teorije učenja (Hull, 1943). Iako testiranje raznih uzoraka Ajzenkovim upitnicima ne daje jednoznačne rezultate, u opštoj populaciji muškarci češće postižu rezultat bliži ekstravertnom polu.

Dokaz za postojanje ove dimenzije Ajzenk je dobio 1947. godine kada je faktorisao odgovore 10 700 ispitanika na 39 tvrdnji koje su se odnosile na različite oblike ponašanja. Dva ekstrahovana fundamentalna faktora nazvao je neuroticizam i ekstraverzija. Neuroticizam je objašnjavao 14%, a ekstraverzija 12% varijanse odgovora. Smatrao je da se radi o dimenzijama koje su kod neuroticizma omeđene emocionalnom stabilnošću–emocionalnom labilnošću, a kod ekstraverzije ekstraverzijom–introverzijom. Kod ove potonje između dva ekstrema nalazi se ambiverzija, kojoj pripada većina ljudi. Ekstraverzija, ambiverzija i introverzija se u populaciji raspoređuju prema Gausovoj zvonastoj krivulji.

Prema Ajzenkovom opisu tipična introvertna osoba je povučena i tiha, promišljena, bolje se oseća među knjigama nego među ljudima, intenzivne kontakte ima samo sa malim brojem prijatelja, vodi isplanirani život i izbegava nepredvidive događaje, retko je agresivna jer kontroliše svoje emocije, pouzdana je i poštuje etička pravila. Za razliku od nje, tipična ekstravertna osoba je društvena, ima česte ali površnije kontakte sa drugim ljudima, izbegava da radi ili uči sama, voli rizik, uzbudljive događaje, promene, zabavu, smeh. Takođe je pokretljiva, aktivna, bezbrižna, optimista je, naginje agresivnom ponašanju, emocije ne drži pod kontrolom i nije uvek pouzdana.

Ovaj ponašajni i doživljajni opis Ajzenk je upotpunio i objašnjenjem fizioloških razlika između introvertnih i ekstravertnih osoba. Smatra da je biološka osnova dimenzije objašnjiva razlikama u strukturi njihovog centralnog nervnog sistema. Pri tome se pozvao na učenja Pavlova o tipovima nervnog sistema kao i na učenja njegovih sledbenika, na primer Nebilicina (Nebylitsyn 1972), koji je skrenuo pažnju na dinamičnost nervnog sistema, povezujući tipove nervnog sistema sa lakoćom uslovljavanja pozitivnih i inhibitornih uslovnih refleksa, a povezano s tim i na fiziološki pojam uzlazni retikularni aktivirajući sistem ili sistem budnosti (RAS). Ajzenk je i Halovo učenje o reaktivnoj inhibiciji ugradio u svoju teoriju.

Zanimljivo objašnjenje fiziološke osnove ove dimenzije već početkom 20. veka dali su Gros i Hajmans (Groß i Heymans), što je i Ajzenk imao u vidu preuzimajući Pavlovljeva shvatanja. Njihovo objašnjenje dobro korespondira sa razlikovanjem Pavlovljevog jakog i slabog nervnog sistema, koje je navedeno u sledećem pasusu. Oni su smatrali da u funkcionisanju nervnih ćelija treba razlikovati primarne i sekundarne funkcije. Primarne funkcije su nervni impulsi izazvani vanjskim dražima i daju osnovu za senzacije i percepciju,

a sekundarne funkcije predstavljaju perseveraciju, trajanje primarnih funkcija. Sekundarne funkcije duže traju (perseveriraju) kod introvertnih nego kod ekstravertnih osoba (Barkóczi & Putnoky, 1984; Genc, 2023; Radonjić, 1992) .

Pavlov je, naime, proučavajući zakone uslovljavanja, proučavao i jačinu ili snagu centralnog nervnog sistema. Na nju ukazuje odnos između neurofizioloških procesa ekscitacije (širenja) i inhibicije (kočenja) nervnih impulsa u kori velikog mozga. Kod jakog ili stabilnog nervnog sistema dominantan je proces inhibicije (ove osobe imaju jak inhibitorni potencijal), a kod slabog ili nestabilnog nervnog sistema jači je proces ekscitacije (jak ekscitatorni potencijal). Introverti imaju slab, a ekstraverti jak nervni sistem. To je razlog što kod introvertnih iz retikularne supstance, povezane sa pomenutim sistemom budnosti, dolazi više impulsa u korteks koji dovode do njegovog izraženijeg aktivacionog nivoa, što istovremeno blokira uticaj subkortikalnih centara koji upravljaju više nagonim i manje racionalnim („primitivnijim“) funkcijama. Zato je introvertna osoba manje impulsivna, lakše kontroliše nagonске funkcije i promišljenija je. Kod ekstravertnih iz retikularne formacije dospeva manje impulsa u koru velikog mozga (niži mu je aktivacioni nivo), pa slabije kontrolišu ponašanja kojima upravljaju niži, subkortikalni centri. Zato su ekstraverti impulzivniji i manje promišljeni. Budući da postoji optimalni nivo kortikalne ekscitacije (prenisku i previsoku kortikalnu pobudljivost ili „arousal“organizam automatski izbegava), introverti izbegavaju, a ekstraverti traže stimulaciju (Genc, 2023).

Eysenck dovodi u vezu dimenziju ekstraverzije – introverzije i sa Halovim pojmom reaktivne inhibicije. Reaktivnom inhibicijom naziva se neurološki otpor da se ponovi izvršena reakcija. Ona se kod ekstravertnih osoba brzo razvija, jaka je i teško se gubi, čime se može objasniti zašto ekstraverti izbegavaju da perzistiraju u određenoj aktivnosti; nestalni su, skloni promenama i stalno traže nove sadržaje. Za razliku od njih, kod introvertnih osoba reaktivna inhibicija se razvija sporo, slaba je i lako se gubi. Zato im ne pada teško repeticija upravo izvedenih aktivnosti. Genc (2023) navodi reminiscenciju kao empirijski dokaz za postojanje ovih razlika. Reminiscencija, bolje sećanje na sadržaje nakon što je prošlo određeno vreme od učenja nego neposredno nakon učenja, izraženija je kod introvertnih nego kod ekstravertnih osoba. Kod ekstravertnih snažna reaktivna inhibicija ometa ponavljanje i prisećanje na ranije učeno). Sve to ima i određene reperkusije na neurotično ponašanje: kod ekstravertnih osoba se u neurozi javljaju histerični simptomi, a introverti u slučaju neuroze razvijaju distimične (psihastenične) simptome.

Neuroticizam

Neuroticizam je sklonost ka neurotičnom ponašanju. Pošto Ajzenk neuroticizam dovodi u vezu sa labilnošću odnosno stabilnošću autonomnog (vegetativnog) nervnog sistema, bihevioralne karakteristike s obzirom na ovu dimenziju opisuje preko načina funkcionisanja ovog sistema. Osobe koje imaju labilan vegetativni nervni sistem su stalno zabrinute zbog nečega i promenljivog su raspoloženja. Povremeno su depresivne, prejako reaguju na distres, imaju jake emocije koje lako nastaju, osetljive su, nemirne, razdražljive i teško se smiruju. Za razliku od njih, osobe sa niskim N-faktorom (imaju stabilan vegetativni nervni sistem) većinom su smirene, odmerene i nisu sklone zabrinutosti, lako uspostavljaju emocionalnu ravnotežu, tihe su i mirne, obično nisu pritisnute brigama. Treba naglasiti da prema Ajzenku visoka pozicioniranost na N-dimenziji ne ukazuje na neurozu već na sklonost ka neurozi, tj. na predispoziciju za neurotično reagovanje. Da li će se ona javiti, to zavisi od odnosa nasleđenih činilaca (dispozicija) i stresnih situacija; neuroza se neće javiti ako je sredinski uslovi ne provociraju. Ženska populacija u proseku pokazuje izraženiji neuroticizam (Eysenck & Eysenck, 1995).

Istraživanja su pokazala da se može relativno dobro predvideti visoka pozicija na N-dimenziji na osnovu sledećih indikatora: nervoza, loše ili slabo organizovana ličnost, zavisnost, uski interesi, nedostatak energije, slab mišićni tonus, izolovanost i nepripadanje grupama, nezadovoljavajući roditeljski dom i porodične prilike, podložnost sugestiji, nedostatak upornosti u odnosu na prepreke, usporenost ili spor lični tempo, slaba fluentnost, izražena rigidnost ili perseveracija (sklonost ka ponavljanju aktivnosti koja se već pokazala kao neadekvatna), osećaj inferiornosti, sklonost ka nezgodama i nesrećama, slab vid u mraku ili sumraku, izbegavanje i slabo podnošenje napora, nezadovoljstvo, osetljivost, razdražljivost i uvredljivost. Visoki neuroticizam u stvari je defekt motivacije ili volje (bevoljnost) (Fulgosi, 1981; Genc, 2023).

Povezanost neuroticizma, ekstraverzije i temperamenta

Budući da je u svojim ranim istraživanjima pored N-faktora izdvojio i faktor ekstraverzije – introverzije, Ajzenk (Eysenck 1970) je njihovom odnosu posvetio dosta pažnje. Ukrštanjem dimenzija ukazao je na kombinacije koje se odnose na sledeće tipove ličnosti:

1. E-L (ekstraverzija – emocionalna labilnost ili neurotični ekstravert). Na planu ponašanja osoba koja spada u ovaj tip je nepouzdana, nemirna, agresivna, razdražljiva, impulsivna i aktivna, sklona depresiji i anksioznosti.

2. E-S (ekstraverzija – emocionalna stabilnost ili stabilni ekstravert). Takve osobe su društvene, pričljive, lakomislene, živahne, bezbrižne, vesele i vole da upravljaju. Sklone su histeriji.

3. I-L (introverzija – emocionalna labilnost ili neurotični introvert). Na bihejvioralnom nivou javlja se bezvoljnost, anksioznost, uzdržanost, neprijatnost, pesimističko rapoloženje.

4. I-S (introverzija – emocionalna stabilnost ili stabilni introvert). Karakteristično ponašanje za ovaj tip ličnosti je pasivnost, promišljenost, ozbiljnost, miroljubivost, pouzdanost, nepritisnutost brigama.

Ajzenk prikazuje i odnos između Hipokrat-Galenove podele na četiri tipa temperamenta (kolerik, sangvinik, melanholik i flegmatik) i rezultata faktorskih analiza na osnovu kojih su utvrđene E-I i N-dimenzija, ukazujući na njihovu usku povezanost preko brzine javljanja i intenziteta njihovih emocija (Atkinson et al. 1990; Eysenck, 1970). Emocije mogu nastati brzo ili sporo, a prema intenzitetu mogu biti jake ili slabe. Prema ovoj tipologiji kolerična osoba je brza i jaka, razdražljiva i neprijatna, sangvinična brza i slaba, razdražljiva i prijatna, flegmatična spora i slaba, tiha i prijatna, dok je melanholična spora i slaba, tiha i neprijatna. Prema redosledu kojim su tipovi gore nevedeni, koleriku bi odgovarala osoba sa visokim N i visokim E-faktorom (neurotični ekstravert, E-L tip), sangvinik ima nizak N i visok E (stabilni ekstravert, E-S tip), melanholiku odgovara osoba sa visokim N i niskim E (neurotični introvert, I-N tip), a flegmatik ima nizak N i nizak E (stabilni introvert, I-S tip). U realnosti, kako u populaciji tako i na individualnom nivou, neki od tipova je manje-više dominantan, ali su, u različitom stepenu, uvek prisutne i karakteristike ostalih tipova.

Ajzenkovi upitnici i dimenzija socijalne poželjnosti

Od sredine pedesetih godina 20. veka Ajzenk je sa saradnicima razvijao, proširivao i dograđivao PEN teoriju. Ovi koraci uvek su bili praćeni i operacionalizacijom preko upitnika, tj. u različitim fazama razvoja teorije konstruisani su i odgovarajući upitnici (Genc, 2023).

Prvi upitnik (MMQ) nastao je 1952. godine i sa 40 pitanja meri dimenziju neuroticizma. (Naziv je skraćena od Maudsley Medical Questionnaire jer je konstruisan na psihijatrijskoj klinici Modslji (Maudsley). Klinika pripada Londonskom univerzitetu na kojem je Ajzenk bio zaposlen). MPI (Maudsley Personality Inventory), namenjen merenju neuroticizma i ekstraverzije – introverzije sa 48 ajtema, nastao je 1959. godine.

Sledeći Ajzenkov upitnik u nizu je EPI (Eysenck's Personality Inventory) koji je proširen i L-skalom, a konstruisan je 1964. godine. Upitnik sadrži 57 tvdnji na koje treba

odgovoriti sa DA ili NE, u zavisnosti od toga da li se tvrdnja odnosi na ispitanika. U naslovu ovog pododeljka pomenuta dimenzija socijalne poželjnosti izvedena je iz rezultata koji su dobijeni ovim upitnikom. Dimenziju ćemo opisati nakon prikaza ostalih upitnika.

Ajzenkov upitnik ličnosti (Eysenck Personality Questionnaire – EPQ), verovatno je najpoznatiji od svih upitnika sa teorijskom osnovom u PEN teoriji. Nastao je 1977. Izvorno sadrži 90 tvrdnji i pored navedenih dimenzija služi i za merenje psihoticizma. Kasnije je broj tvrdnji proširen (posebno zbog niske pouzdanosti subskale namenjene utvrđivanju psihoticizma), a neke verzije sadrže i C-skalu za merenje sklonosti ka delinkventnom ponašanju.

Ovi upitnici bili su (ili su još uvek) u širokoj upotrebi i kod nas, kao uostalom u svim sredinama u kojima postoji neki oblik psihološke delatnosti. Obično imaju i forme namenjene deci sa oznakom “J” (od engl. junior).

Krajem prošlog veka razvijen je i EPP (Eysenck Personality Profiler). Instrument utvrđuje osobine nižeg reda u hijerarhiji i svaki superfaktor (P, E i N) definisan je sa sedam dimenzija. Supskale ekstraverzije su aktivnost, socijabilnost, asertivnost, ekspresivnost, ambicija, dogmatizam i agresivnost, a supskale neuroticizma čine inferiornost, nezadovoljstvo, anksioznost, zavisnost, hipohondrija, krivica i opsesivnost. Psihoticizam se utvrđuje supskalama sklonost ka preuzimanju rizika, impulzivnost, neodgovornost, manipulativnost, traženje senzacija, otpornost (bezosećajnost) i praktičnost.

Kao što je pomenuto, u skalu EPI objavljenoj 1964. godine ugrađena je i L-skala (od eng. lie, znači laž, falsifikat). Ona sadrži i 9 tvrdnji čija je osnovna namera bila da se otkriju lažni odgovori, tj. da se utvrdi koliko su ispitanici pri odgovaranju bili iskreni i koliko se može verovati njihovoj samoproceni (Eysenck, 1970). Kasnija istraživanja su pokazala da odgovori na ovoj skali ukazuju na zasebnu dimenziju ličnosti, na dimenziju socijalne poželjnosti. Ponekad se koriste i nazivi „dimenzija socijalne konformnosti“ i „dimenzija socijalne naivnosti“. Genc (2023) navodi da visok rezultat na ovoj skali (5 ili više poena od 9 mogućih, prema Eysenck & Eysenck, 1963) ukazuje na to da osoba nastoji da svoje ponašanje uskladi sa ponašanjem koje sredina smatra poželjnim i pokaže se „idealnom“, i nije bila potpuno iskrena pri odgovaranju. Nizak rezultat može da ukazuje i na to da osoba ne želi da bude slična „perfektnoj“ osobi, ali može da znači i to da je iskrenije odgovarala. Prosečan rezultat na skali utvrđen na opštoj populaciji dovodi se u vezu sa popustljivošću (blagošću, permisivnošću) kulture u datoj sredini. Niži prosečan rezultat u populaciji znači da su članovi date kulture tolerantniji prema netipičnim oblicima ponašanja. Žene na ovoj skali postižu u proseku više poena.

Praktične primene PEN teorije

Dijagnoza i prognoza razvoja ličnosti na osnovu rezultata u Ajzenkovim upitnicima

Kod svih aktera u vaspitno-obrazovnim institucijama (pre svega kod vaspitanika i nastavnog osoblja) na osnovu rezultata u nekom od pomenutih upitnika moguće je uspostaviti dijagnozu i prognozu razvoja njihove ličnosti i preduzeti odgovarajuće mere kako bi se postigli željeni vaspitno-obrazovni ciljevi kod određene osobe u nekom konkretnom slučaju. Nije realno očekivati recepte, samo smernice.

Što se tiče pedagoških implikacija psihoticizma (dijagnoze i prognoze razvoja ličnosti na osnovu rezultata u Ajzenkovim upitnicima), osobe sa visokim P-skorom tokom čitavog životnog ciklusa izrazito su neprijemčive na vaspitne intervencije. Za vreme školovanja pokazuju niži uspeh izražen ocenama nego što bi se moglo očekivati s obzirom na njihove sposobnosti (Genc, 2023), a pri izboru zanimanja ne preporučuje se nastavnički poziv ili rad u vaspitnim institucijama (domovima) sa decom (Donáth, 1977; Göncz, 2017).

Najviše praktičnih primena PEN teorije odnosi se na E-faktor. Što se procesa socijalizacije tiče, kao što je kod fiziološkog opisa ove dimenzije već pomenuto, introverti imaju visoku, a ekstraverti nisku kortikalnu pobuđenost. Visoka kortikalna pobuđenost povezana je sa lakšim, a niska sa težim uslovljavanjem, tj. introverti se lakše uslovljavaju a teže razuslovljavaju, a ekstraverti teže uslovljavaju a lakše razuslovljavaju. Takođe, introvertne osobe su osetljivije na kazne, tj. kod njih je negativno potkrepljenje pri učenju efikasnije a nagrađivanje ima slabiji efekat. Za razliku od njih, ekstraverti su osetljiviji (prijemčiviji) na nagradu, tj. kod njih je učenje pomoću pozitivnog potkrepljenja uspešnije. To u praksi znači, da introverti reaguju i na kazne slabijeg intenziteta koje su kod ekstravertnih neefikasne, a nagrada, da bi imala efekat, kod introvertnih treba biti jača, dok se na ekstravertne i nagradom slabijeg intenziteta može efikasno uticati, a kazne kod njih treba da budu intenzivnije. Sve ovo, prema shvatanju Ajzenka, ima dalekosežne pedagoške implikacije na proces socijalizacije: introverti lakše usvajaju moralne norme, ekstraverti teže, pa bi introvertnoj deci više odgovaralo vaspitanje sa manje zabrana (najčešće nazvano „popustljivo“ vaspitanje) da ne bi postali presocijalizovani, dok je za ekstravertnu decu preporučljivije „strože“ vaspitanje kako ne bi ostali nesocijalizovani (Genc, 2023). Naime po Ajzenku samokontrola i savest (interiorizovane zabrane, norme ponašanja) razvijaju se klasičnim i instrumentalnim uslovljavanjem. Svako ponašanje dece, tvrdi Ajzenk, praćeno je konsekvencama od strane sredine: nagradom, kaznom, ignorisanjem. Neka uslovna draž (nagrada, kazna) vezuje se za безусловnu draž, na primer za prethodeće impulsivno ponašanje. Tako izazvan doživljaj se kod

deteta generalizuje, jer svako ponašanje, koje sličići kažnjenom, svrstava u kategoriju nepoželjnog ponašanja, a ono što je blisko nagradi u suprotnu kategoriju. Drugim rečima, prema učenju Ajzenka, savest je takav odgovor koji je nastao u procesu kažnjavanja i nagrađivanja i generalizovao se. U slučaju da se, na primer, dete ponaša na način koji je socijalno neprihvatljiv (laže, vara, krade, agresivno je) sledi kazna. To izaziva bol ili neprijatan osećaj kod deteta, te se taj poremećaj u autonomnom nervnom sistemu vezuje za dotično ponašanje, koje nakon više ponavljanja istog sleda događaja (ponašanje – kazna) biva inhibirano. Uspe li da se odupre izazovu, istovremeno je i zadovoljno sobom što je na doživljajnom planu pozitivno potkrepljenje, ima osećaj zadovoljstva i povećava se njegovo samopoštovanje. Tako nastaje savest, zajedno sa samokontrolom. Savest u stvari sadrži interiorizovane zabrane i norme, a na planu doživljaja to je neprijatan osećaj ili strah vezan za zabranjeno ili kažnjeno ponašanje. Izvede li se ranije konsekvatno zabranjivano ili kažnjavano ponašanje, to je okidač za javljanje asociiranog neprijatnog osećanja ili straha, tj. „griže savesti”, što se nastoji izbeći tako što se ne izvodi (inhibira) od strane sredine neprihvaćeno ponašanje (Genc, 2023).

U mnogim istraživanjima proučavan je odnos dimenzije ekstraverzija – introverzija i sa školskim uspehom. Iz njih se može uočiti tendencija da na nižim uzrastima viša ekstraverzija pozitivno korelira sa boljim postignućem izraženim preko školskih ocena, da između 12. i 15. godine ekstraverzija i školski uspeh nisu povezani, dok na starijim uzrastima introverti imaju bolje ocene. Korelacije su statistički značajne i umerenog su intenziteta (Genc, 2023).

Kao i ekstraverzija – introverzija, i neuroticizam ima mnoge pedagoške implikacije. Kod dece i učenika sa visokim N-faktorom postoji izraženija sklonost da razviju razne vrste anksioznosti (separaciona anksioznost, anksioznost vezana za postignuće) i fobija (kompulzivno-opsesivne reakcije, školska fobija). Osim toga, neuroticizam je u izuzetno komplikovanoj i zamršenoj (više indirektnoj nego direktnoj) vezi i sa uspehom u školi i studijama. Tu je pre svega negativna povezanost neuroticizma sa inteligencijom, koja, čini se, dolazi do izražaja preko okolnosti testiranja (testovna anksioznost izraženija je kod visokog N i to snižava rezultat na testu inteligencije). Serija istraživanja je pokazala da je visoka pozicija na N-dimenziji na nižim uzrastima povezana sa nižim postignućem, ali postoji i mogućnost kompenzacije samokontrolom i visokom motivacijom (Barkóci & Putnoky, 1984). Kod studentske populacije postoji tendencija da je malo povišeni neuroticizam povezan sa uspešnijim studiranjem u odnosu na izrazito nizak ili visok neuroticizam.

Istraživanja pokazuju slabu pozitivnu korelaciju rezultata na skali socijalne konformnosti sa uspehom u školovanju. To je i razumljivo, jer školski sistemi u proseku favorizuju konformističko ponašanje.

PEN teorija i izrada individualnog obrazovnog programa (IOP) pri inkluzivnom obrazovanju

U okviru pokreta inkluzivnog obrazovanja učenike i studente sa posebnim potrebama (npr. previsoke ili preniske kognitivne sposobnosti, razni razvojni poremećaji itd.) parcijalno ili potpuno treba uključiti u redovnu školu (Oljača, 2011; Maksimović & Stamatović, 2021). Iz aspekta PEN teorije bitan je Individualni obrazovni plan (IOP), dokument kojim se planira dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju ovih učenika. Ona naravno treba biti u skladu sa njihovim mogućnostima. Svi koji učestvuju u njegovom sastavljanju, a obučeni su za rad u inkluzivnom obrazovanju, mogu preuzeti mnoge korisne smernice iz PEN teorije, npr. u vezi sa oblikom nastave, sastavljanjem učeničkih grupa ili sa različitim aspektima socijalizacije. Primera radi, za učenike sa visokim verbalnim sposobnostima, efikasna dodatna podrška može biti učestvovanje u nastavi sa starijim učenicima ili studentima. Podrazumeva se da PEN teorija u sastavljanju IOP-a može biti samo jedan od mnogobrojnih izvora.

Teorijska objašnjenja bazirana na PEN teoriji

U PEN teoriji razrađena su i mnoga korisna objašnjenja zašto neke pojave u vaspitanju i/ili obrazovanju „idu zajedno“. O njima se, u različitim kontekstima, detaljnije raspravlja u Göncz (2021, 2023), John et al. (2008) i Radonjić (1992). Što se psihoticizma tiče, već opisane tipične karakteristike osoba sa visokim P-faktorom relativno uspešno objašnjavaju zašto su takve osobe slabo prijemčive na vaspitne postupke, zašto su skloni kršenju etičkih normi ili tokom školovanja imaju niži školski uspeh.

Najviše teorijskih objašnjenja odnosi se na vezu ekstraverzije sa uspehom tokom školovanja. Tako mnogi eksperti tvrde da su ekstraverti u početku školovanja uspešniji jer lakše uspostavljaju socijalne kontakte i sa učiteljem i sa drugim učenicima, aktivniji su, javljaju se i onda kada ne znaju odgovor jer se manje plaše kazne nego što ih privlači isticanje i skretanje pažnje na sebe (vrsta nagrade). Takav način ponašanja se na početku školovanja toleriše i nagrađuje, što odgovara ekstravertnoj deci. Takođe, neizvršavanje obaveza i površnost još nemaju većih negativnih konsekvenci. Za razliku od njih, samodisciplinovaniji introverti, više usmereni na rezultate rada nego na način prezentacije, u početku ostaju neprimećeni i manje nagrađivani boljim ocenama. Međutim, kasnije ekstraverti trpe zbog slabije samokontrole (nastavnicima počinje da smeta preterano „samoreklamiranje“ kod

ekstraverata koje nema odgovarajuće pokriće), a introverti profitiraju. Neki stručnjaci kažu da se u stvari radi o različitim očekivanjima škole prema deci različitog uzrasta. Takođe postoje i shvatanja da introverti vremenom ovladavaju stilom ponašanja ekstravertnih i da ga racionalno primenjuju, jer im je lakše da se povremeno „otvore“ prema sredini, nego ekstravertima da se „povuku“. Ajzenk (Eysenck 1996) dodaje i da je manje zreli nivo nastave na početku školovanja ispod nivoa razvijenosti introvertnih učenika. Na kasnijim uzrastima su za introverte tipičan način ponašanja i nivo nastave više usklađeni: u srednjoj školi počinje da dominira formalnija, preciznije organizovana nastava, a to više odgovara introvertnim učenicima.

Da bi objasnili razlike u ocenama ekstravertnih i introvertnih tokom školovanja, ima istraživača koji se pozivaju na (ne)usklađenost u tempu razvoja osobina ličnosti i razvoja inteligencije, tvrdeći da se ekstraverzija povećava do 14. godine, a da kasnije opada. Zbog toga su krivulja promena u ekstraverziji i krivulja razvoja inteligencije kao najbitnije determinante školskog postignuća usklađene do tog uzrasta, pa su obe u pozitivnoj korelaciji sa uspehom u školi. Od kasnijeg raskoraka u smeru promena ekstraverzije i inteligencije profitiraju introvertni učenici. Jedno od (bar delimično) mogućih objašnjenja odnosa dimenzije ekstraverzija – introverzija i školskog uspeha mogla bi biti i činjenica da su ekstraverti uspešniji u usmenim i kratkim zadacima i zadacima brzine koji su češći na početku školovanja i time su na ranijim uzrastima ekstraverti favorizovani.

Kod dece i učenika/studenata sa visokim N-faktorom postoji izraženija sklonost da razviju razne vrste anksioznosti i fobija (separaciona anksioznost, anksioznost vezana za postignuće, kompulzivno-opsesivne reakcije, školska fobija). U PEN teoriji prihvataju se opšteprihvaćena teorijska objašnjenja o uzrocima ovih razvojnih poremećaja (Eysenck & Eysenck, 1995). Tako se kod separacione anksioznosti glavnim uzrokom smatra strah od gubitka voljene osobe, a kod anksioznosti vezane za postignuće strah od gubitka ljubavi. Tu vaspitanik nije zainteresovan za uspeh, samo želi da izbegne neuspeh, tj. gubitak ljubavi. Što se tiče opsesivno-kompulzivnih reakcija, glavni uzrok su veoma strogi roditelji perfekcionista koji kod dece razvijaju crte analnog, rigidnog karaktera. Ajzenk školske fobije svrstava u grupu socijalnih fobija koje se uspešno tretiraju sistematskom desenzitizacijom.

Postoji slaba pozitivna korelacija rezultata na skali socijalne konformnosti sa uspehom u školovanju. To je teorijski objašnjivo i time što školski sistemi u proseku nagrađuju konformističko ponašanje.

Zaključna razmatranja

U ovom radu težište je stavljeno na prikaz PEN teorije, ali su nevedene i određene implikacije za savremeno vaspitanje i obrazovanje, koje treba da bude usmereno na efikasan budući život i rad vaspitanika i aktivnih aktera u današnjim obrazovnim institucijama. To se može postići promovisanjem odgovarajućih veština i sposobnosti koristeći i smernice koje su mogu izvesti iz PEN teorije.

Na osnovu prikaza PEN teorije date na početku rada može se zaključiti da je Ajzenk do saznanja o strukturi ličnosti došao faktorskom analizom. Primenjujući je, utvrdio je tri temeljne dimenzije ličnosti, a njihovo postojanje eksperimentalno proveravao i za njih dao fiziološka objašnjenja. Do četvrte dimenzije nazvane socijalna komforbnost takođe je došao faktorskom analizom. Teoriju je izgradio analitičkim, induktivnim putem. Dao je dimenzionalan i hijerarhijski opis strukture ličnosti. U prikazu nije pomenuto, pa ovde ističemo da Ajzenk zastupa stav o slojevitoj strukturi ličnosti razlikujući četiri nivoa ili sloja. Prvi sloj čine specifične reakcije (pojedinačni postupci i ponašanja, npr. pokret rukom) koji imaju najniži stupanj generalnosti. Drugi nivo su navike, habitualni ili uobičajeni odgovori i ponašanja, teoretski konstrukti do kojih se dolazi korelacijom među specifičnim reakcijama. Na trećem nivou nalaze se crte do kojih se dolazi korelacijom među navikama. Četvrti nivo čine tipovi, sindrom povezanih crta, a dobijamo ih na reprezentativnim uzorcima. Ako osobine koreliraju na reprezentativnim uzorcima populacije na način kako to teorija predviđa, to se smatra dokazom za postojanje tipa.

Po Ajzenku ličnost opisujemo preko crta ili je svrstavamo u tip. U nomotetskom pristupu crta i tip se shvataju kao dimenzije. On se najintenzivnije bavio tipovima, predstavlja ih u obliku dimenzija i naziva psihoticismom, ekstraverzijom i neuroticizmom. Smatrao je da su one ortogonalne ili nezavisne, tj. pozicija na jednoj dimenziji ne utiče na poziciju te osobe na drugim dimenzijama. (Kasnija istraživanja su pokazala da su kod zdravih osoba dimenzije nezavisne, ali se kod neurotičnih među njima javljaju negativne korelacije). Takođe je zastupao mišljenje da su bipolarne, tj. omeđene opozitnim oznakama tvrdoća – mekoća, ekstraverzija – introverzija i emocionalna stabilnost – emocionalna labilnost. Gde se neka osoba pozicionira na ovim dimenzijama u velikoj meri određena je naslednim faktorima. Naime, Ajzenk je dimenzije ličnosti povezao sa tri najvažnija fiziološka sistema u organizmu: sa centralnim nervnim sistemom, vegetativnim ili autonomnim nervnim sistemom i sa endokrinim sistemom. Njihov uticaj na crte ličnosti se kreće između 60 i 80 %, a kao dokaz za to po njemu može poslužiti konkordancija dobijena u istraživanjima na mono- i dizigotnim blizancima i kod blizanaca delinkvenata.

U današnjoj psihologiji ličnosti akteri u vaspitno-obrazovnom radu najviše se oslanjaju na petofaktorski model i različite srodne modele (Genc, 2023). Ovim prikazom nastojali smo da ukažemo na to da se PEN teorija veoma dobro uklapa u taj trend i u mnogim aspektima štaviše dopunjuje ove modele, te od njenog poznavanja korist ni u kom slučaju nije zanemarljiva. Tako npr. više nego ostali modeli podstiče na razmišljanje o većito aktuelnom pitanju o odnosu sredine i nasleđa u vaspitanju i obrazovanju.

Reference

- Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., & Bem, D. J. (1990). *Introduction to Psychology, Tenth Edition*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Barkóczi, I. & Putnoky, J. (1984). *Tanulás és motiváció*. Tankönyvkiadó.
- Cervone, D., & Pervin, L. A. (2019). *Personality: Theory and Research* (14th ed.). John Wiley Sons.
- Donáth, B. G. (1977). *A tanár-diák kapcsolatról*. Tankönyvkiadó.
- Eysenck, H. (1970). *The structure of human personality* (3rd ed.). Methuen.
- Eysenck, H. J. (1992). The definition and measurement of psychoticism. *Personality and Individual Differences*, 13(7), 757-785. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(92\)90050-Y](https://doi.org/10.1016/0191-8869(92)90050-Y)
- Eysenck, H. J. (1996). Personality and the experimental study of education. *European Journal of Personality*, 10(5), 427-439.
- Eysenck, H. J., & Eysenck, M. (1995). *Mindwatching: Why we behave the way we do*. Prion Books, Ltd.
- Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G. (1963). *Eysenck Personality Inventory (EPQ, EPI)* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t02711-000>
- Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G. (1976). *Psychoticism as a dimension of personality*. Hodder & Stoughton.
- Friedman, H. S., & Schustack, M. W. (2015). *Personality: Classic Theories and Modern Research* (6th ed.). Pearson Education.
- Fulgosi, A. (1979). *Faktorska analiza*. Školska knjiga.
- Fulgosi, A. (1981). *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja*. Školska knjiga.
- Genc, L. (2023). *Pedagoška psihologija. Uvod u psihologiju vaspitanja i obrazovanja*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Göncz, L. (2017). Teacher personality: a review of psychological research and guidelines for a more comprehensive theory in educational psychology. *Open Review of Educational Research*, 4(1), 75-95. <https://doi.org/10.1080/23265507.2017.1339572>

- Göncz, L. (2021). *The Psychology of Multilingualism: Concepts, Theories and Application*. Cambridge Scholars Publishing.
- Göncz, L. (2023). Psychological explanations and possible management of consequences regarding language use and educational practice caused by the decrease of ethnic diversity in heterogeneous settings in Central-Eastern Europe. *Cogent Education*, 10(1). <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2167301>
- Grgin, T. (2001). *Školsko ocjenjivanje znanja*. Slap.
- Hull, C. L. (1943). *Principles of behavior*. Appleton-Century-Crofts.
- John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (Eds.). (2008). *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed.). Guilford Press.
- Jung, C. G. (1921). *Psychologische Typen*. Rascher Verlag.
- Maksimović, J. M. i Stamatović, J. D. (2021). Inkluzija u obrazovanju-istraživački pristupi i problemi. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*. 34(3), 26-42.
- Nebylitsyn, V. D. (1972). *Fundamental properties of the human nervous system*. Plenum.
- Oljača, M. (Ur.). (2011). *Inkluzivno obrazovanje: od pedagoške koncepcije do prakse: tematski zbornik*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za pedagogiju.
- Radonjić, S. (1992). *Opšta psihologija II sa dodatkom*. Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Zeigler-Hill, V., & Shackelford, T.K. (Eds.) (2018). *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-24612-3_302141

Primljeno: 19. 04. 2024.

Primljena korekcija: 26.08. 2024.

Prihvaćeno za objavljivanje: 13. 09. 2024.

PEN theory of personality in modern upbringing and education

Lajoš Genc

Department of Psychology (in retirement), Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia

ABSTRACT

The paper considers the possibility of applying the PEN personality theory of H. J. Eysenck and his associates in modern upbringing and education. The acronym PEN refers to the dimensions or factors of psychoticism, extraversion, and neuroticism along which the levels of these personality traits can be arranged. After presenting the theory and questionnaires that operationalized the theory in various stages of its formation, certain possibilities of application of this theory by today's actors in educational work are described. Theoretical explanations are also given regarding the emergence of conscience and self-discipline, obsessive-compulsive reactions and phobias, as well as regarding school achievement and some aspects of teaching that are derived from the PEN theory. In the concluding remarks, additional specific features of the formulation of this theory were highlighted in relation to today's highly influential five-factor and other multi-factor models of personality derived from them.

Key words: PEN theory, conscience, school achievement, obsessive-compulsive reactions, phobias.